

**Aleksandra
Vuletić**

**BRAK
u modernoj
Srbiji**

SADRŽAJ

UVOD: Brak u hrišćanskoj Evropi	11
POD OKRILJEM DRŽAVE I CRKVE	17
1. Brak u predmodernoj Srbiji	19
2. Bračna politika u doba stvaranja moderne srpske države.	25
2.1 U ustaničkoj Srbiji	26
2.2 U doba vladavine kneza Miloša	31
2.2.a Civilizovanje društva	31
2.2.b Postojanost patrijarhalnog obrasca.	43
2.2.c U službi državnih interesa	51
2.3 Ukalupljivanje u okvire zakona	58

2.4 Društvena reakcija	69
2.4a Nevolje sa srodstvom	72
U MREŽI DRUŠTVENIH NORMI I OBIČAJA	79
1. Brak kao porodični aranžman	81
2. Brak kao ekonomska nužnost	88
3. Sklapanje braka – društveni običaji i prakse	97
3.1 „Kupovina“ devojaka	97
3.2 Otmica devojaka	105
3.3 Dobegavanje devojaka	113
3.4 Uljezi	118
3.5 Miraz	120
POD LUPOM JAVNOSTI	131
CIKLUS BRAČNOG ŽIVOTA	155
1. U iščekivanju bračne sreće. Putevi i stranputice . .	157
2. Neželjene posledice i njihova eliminacija	172
3. Najvažniji izbor u životu (koji nije uvek izbor) . . .	184
4. Podela uloga koje su već podeljene	201
5. Lice i naličje bračnog života	210

6. U potrazi za srećom izvan braka	221
7. Dok nas smrt ne rastavi – načelo na iskušenju ...	230
8. Ni smrt supružnika nije kraj. Još jednu bračnu šansu molim!	249
9. Bolje je u bludu živeti nego bez bračnog druga patiti	262
 ZAKLJUČAK	267
SPISAK SKRAĆENICA.....	271
IZVORI I LITERATURA	273
O AUTORKI.....	285

UVOD

Brak u hrišćanskoj Evropi

Ljudska civilizacija počiva na braku. Kada su seksualni nagoni i produžetak vrste uvedeni u okrilje braka, ljudsko društvo je iz neuređenog stanja prešlo u civilizovani poredak. Bračna zajednica postala je osnova porodice, a time i društvenog uređenja.

Brak je isuviše važan za društveni poredak da bi bio prepušten samo bračnim partnerima i njihovim porodicama. Od ranog srednjeg veka do danas, brak uređuju i nadziru ključne društvene institucije – država i crkva. U srednjem veku bračna pravila je propisivala crkva, dok je država, snagom zakona i aparatom sile, obezbeđivala njihovo sprovođenje. U novom veku odnos snaga počinje da se menja: država potiskuje crkvu iz bračnih pitanja i preuzima vodeću ulogu u njihovom regulisanju.

Iako je brak stariji od hrišćanstva, hrišćanstvo je znatno uticalo na oblikovanje braka kakav danas poznajemo. Brak

ima istaknuto mesto već u Novom zavetu: Isusovo prisustvo na svadbi u Kani Galilejskoj predstavlja božanski blagoslov sklapanju braka. Pretvaranjem vode u vino – prvim čudom koje je izveo upravo u Kani, Isus je simbolično naglasio njegov značaj. Brak je u hrišćanskoj religiji jedna od svetih tajni koja supružnike duhovno ujedinjuje sa Hristom i crkvom, o čemu svedoče i reči Klimenta Rimskog: „Stvori Bog čoveka, muža i ženu. Muž je Hristos, žena – Crkva“.¹

Crkva ne samo da je dala duhovnu dimenziju braku već ga je uredila i kao instituciju. Osnovna načela hrišćanskog braka utvrđena su u ranom srednjem veku. Već postojeća bračna pravila, utemeljena u rimskom pravu – slobodna volja supružnika i zabrana sklapanja braka među krvnim srođnicima – proširena su i dopunjena novim, koja su postala okosnica hrišćanskog shvatanja braka:

- Brak je neraskidiva zajednica muža i žene, utemeljena na božanskom i ljudskom pravu.
- Brak se sklapa u crkvi, sa blagoslovom sveštenika i pred svedocima.
- Za sklapanje braka neophodna je saglasnost oba supružnika koji su dostigli propisani uzrast.
- Zabranjeno je sklapanje braka sa bliskim srođnicima – krvnim, afinalnim (srodstvo po braku) i duhovnim (kumstvo).

Uređenjem ustanove braka crkva je istovremeno oblikovala i društveni poredak u hrišćanskom svetu. Brak kao monogamna i doživotna zajednica postao je temelj društvene stabilnosti. Javnim obredom venčanja naglašen je društveni značaj braka, dok se njegovim izvođenjem u crkvi,

¹ Citirano u: Sergije Trojicki, „O svetosti braka“, u: *Pravoslavna riznica o braku i porodici*, Beograd 1998, 121.

pred sveštenikom, ističe uloga crkve kao posrednika između supružnika i Boga. Insistiranjem na slobodnoj volji muža i žene kao osnovi bračne zajednice, crkva je smanjila uticaj roditelja i primarne porodice, a ojačala sopstveni autoritet nad bračnim parom. Zabrana brakova među krvnim srođnicima doprinela je zdravijoj biološkoj reprodukciji, dok je širenje srođničke mreže na srođnike po braku i duhu podstaklo društveno povezivanje i mobilnost, što je doprinelo razvoju društvenih struktura u srednjem veku.²

Hrišćanskom učenju se pripisuje presudan uticaj i na uspostavljanje hijerarhije u bračnoj zajednici. Starozavetna priča o Adamu i Evi, zajedno sa propovedima ranih bogoslova, oblikovala je narativ koji mužu dodeljuje nadređenju, a ženi podređenu ulogu u braku; ovakav poredak među polovima prenet je i na šire društvene odnose. U prilog ovoj tvrdnji najčešće se navode stavovi iz Poslanice sv. Pavla Efescima, koji se čitaju i tokom obreda venčanja u pravoslavnoj crkvi:

Žene! Slušajte svoje muževe kao Gospoda. / Jer je muž glava ženi kao što je i Hristos glava crkvi, i on je spasitelj tijela. / No kao što crkva sluša Hrista tako i žene svoje muževe u svemu.³

Dok su žene pozvane na poslušnost, pred muškarce je postavljen zahtev ljubavi:

² Nikodim Milaš, *Pravoslavno crkveno pravo*, Beograd 1926, 532–538; Timoti Ver, *Pravoslavna crkva*, Beograd 2001, 280. Pošto ni crkvi ni državi nije odgovaralo potpuno slabljenje roditeljskog autoriteta, za sklapanje braka postala je obavezna saglasnost i mladenaca i njihovih roditelja, Jack Goody, *The Development of the Family and Marriage*, Cambridge 1983, 134–135, 197–205.

³ Poslanica sv. Pavla Efescima, 5, 22–24. Svi citati iz Novog zaveta navedeni su prema izdanju: *Novi zavjet Gospoda našega Isusa Hrista*, preveo Vuk Stef. Karadžić, Beograd 1972.

Muževi! Ljubite svoje žene kao što i Hristos ljubi crkvu, i sebe predade za nju. / Tako su dužni muževi ljubiti svoje žene kao svoja tjelesa. Jer koji ljubi svoju ženu, sebe samoga ljubi.⁴

Iako se, na prvi pogled, ističu hijerarhijski odnosi u braku, u ovim stavovima je sadržana i dublja, eshatološka dimenzija bračne veze, u kojoj supružnici simbolizuju jedinstvo Hrista i crkve. U današnje vreme, kada je pitanje raspodele moći među polovima u središtu društvenog interesovanja, hrišćanski brak se sve više tumači kroz prizmu savremenih vrednosti: uloge muža i žene se više vide kao komplementarne, pa čak i ravnopravne, nego kao hijerarhijski ustrojene.⁵

U Vizantiji, čija je pravna tradicija oblikovala srpsko srednjovekovno zakonodavstvo, brak je u početku imao samo građanski karakter, nasleđen iz rimskog prava. Dok su pripadnici viših i srednjih slojeva sklapali bračne ugovore pred svetovnim vlastima, u nižim slojevima živelo se u neformalnim zajednicama, bez ikakvih ugovora. Iako su prvi hrišćani počeli da se venčavaju u crkvi, taj čin nije imao pravnu važnost za državne vlasti.

Jačanje hrišćanstva i uspostavljanje veza između države i crkve dovelo je do prihvatanja hrišćanskih vrednosti kao temelja društvenog poretka, pa samim tim i hrišćanskog shvatanja braka. Vizantijski carevi su nadležnosti nad

⁴ Isto, 5, 25; 28. U završnom stavu ovog dela poslanice, sažeto su navedena oba principa – ženske poslušnosti i muške ljubavi: „Ali i vi svaki da ljubi onako svoju ženu kao i sebe samoga; a žena da se boji svojega muža“, 5, 33.

⁵ Videti npr: Aida Spencer, William Spencer et al., *Marriage at the Crossroads: Couples in Conversation About Discipleship, Gender Roles, Decision Making and Intimacy*, IVP Academic 2009.

bračnim pitanjima postepeno prepuštali crkvi, da bi krajem devetog veka car Lav Mudri uveo obavezu sklapanja crkvenog braka za sve slobodne ljude u carstvu. Iako su regulisanje bračnih pitanja zvanično prepustili crkvi, vladaoci su se i dalje povremeno mešali u njene nadležnosti, naročito kada su nameravali da ozvaniče sopstvene brakove koji nisu bili u skladu sa crkvenim propisima.⁶ Krajem 11. veka obavezom crkvenog braka u Vizantiji su obuhvaćeni i robovi, pripadnici najnižeg društvenog staleža. Tako je crkva u vizantijskom svetu preuzela potpunu kontrolu nad brakom, a sličan proces odvijao se istovremeno i u zemljama Zapadne Evrope.⁷

Epoha prosvetiteljstva u 18. veku donela je velike društvene i političke promene koje su uticale i na ustanovu braka: krajem tog stoleća otpočela je sekularizacija bračnog prava – prenos nadležnosti nad brakom sa crkve na državu. Kontrolu nad bračnim pitanjima država je prvo preuzela u Habsburškoj monarhiji i Francuskoj, a njihov primer su sledile i druge zemlje Zapadne Evrope tokom 19. veka. Prekretnicu u ovom procesu predstavljalo je donošenje Napoleonovog zakonika 1804. godine, u kojem je brak definisan kao civilni ugovor koji se sklapa i raskida pred građanskim vlastima. Da bi brak bio legitiman, više nije bio dovoljan crkveni

⁶ I sam car Lav Mudri, koji je uveo obavezu crkvenog braka, zatražio je od crkve da prizna njegov brak koji nije bio kanonski dozvoljen, u čemu je na kraju i uspeo, videti: Branko A. Cisarž, „Brak sa liturgičkog aspekta“, u: *Pravoslavna riznica o braku i porodici*, 103–118.

⁷ Jovan Majendorf, *Vizantijsko bogoslovlje. Istorijski tokovi i dogmatske teme*, Beograd 2001, 265–268; Nikodim Milaš, *Pravoslavno crkveno pravo*, 614–615; Iv Levin, *Seksualnost i društvo kod pravoslavnih Slovena od X do XVIII veka*, Loznica 2006, 116–123.

obred venčanja – potrebna je bila i njegova registracija pred građanskim vlastima.⁸

Reforma braka pokušana je u 19. veku i u Osmanskom carstvu. Po uzoru na evropske zemlje, i Porta je nastojala da brak stavi pod veću kontrolu države i uspostavi jedinstven sistem bračnog i porodičnog prava za sve konfesije u carstvu. Međutim, zbog krize kroz koju je osmanska država prolazila u tom periodu, ovi pokušaji nisu bili uspešni.⁹

Za razliku od zemalja Zapadne i Srednje Evrope, u Rusiji je crkva i u novom veku zadržala nadležnost nad sklapanjem i razvodom braka. Dok je država njen uticaj u drugim domenima postepeno ograničavala, u bračnim pitanjima je potvrdila crkveni autoritet. Prepuštajući crkvi nadzor nad brakom i porodicom, državne vlasti su nastojale da očuvaju društveni poredak, naročito u kriznim vremenima posle Francuske revolucije.¹⁰

Uprkos međusobnim razlikama u pogledu bračnih nadležnosti, političke elite širom Evrope delile su iste poglede na brak – smatrale su ga javnom institucijom, a ne privatnim aranžmanom. Taj stav je jezgrovito izražen u osnovnom principu bračnog zakonodavstva u ujedinjenoj Nemačkoj: brak je moralna i pravna kategorija, nezavisna od volje supružnika.¹¹

⁸ Lloyd Bonfield, „European Family Law“, u: *Family Life in the Long Nineteenth Century 1789–1913*, Yale University 2002, 109–110, 142; Joseph Ehmer, „Marriage“, u: isto, 285–286.

⁹ Ilber Ortayli, *Ottoman Family Law and the State in the nineteenth century*, OTAM (1990), 321–332.

¹⁰ William G. Wagner, *Marriage, Property and Law in Late Imperial Russia*, Oxford 1994, 69.

¹¹ Joseph Ehmer, *Marriage*, 283–285.

**POD OKRILJEM
DRŽAVE I CRKVE**

1. Brak u predmodernoj Srbiji

U ranoj srednjovekovnoj Srbiji brak je sklapan po narodnim običajima, bez učešća svetovnih vlasti i bez crkvenog blagoslova. Sa stvaranjem nemanjićke države i autokefalne crkvene organizacije, brak izlazi iz dotadašnjih privatnih, porodičnih okvira i ulazi u sferu interesovanja crkve i države. Prvi srpski arhiepiskop, Sava Nemanjić uveo je crkveni obred venčanja i razaslao svoje učenike po celoj zemlji da privode ljude crkvi i venčavaju one koji su živeli nevenčano:

„Jer ljudi koji se behu ženili po drugom zakonu, i ne behu venčani, behu smeteni kao ovce bez pastira. A poslanima zapovedi ovako venčavati rod ljudski: sabirati u crkvu sve, starce i sredovečne i mlade muževe i žene, i svu decu koja je rođena od njih bez zakonskog blagoslova, sakupivši ih pod okrilje roditelja svojih, i tako venčavahu pojedince svakoga od njih, da budu blagosloveni u ime Gospodnje.“¹²

¹² Domentijan, *Život Svetoga Save i Život Svetoga Simeona*, Beograd 1988, 155.

Brak je u srednjovekovnoj srpskoj državi uređen i zakonskim aktima. Prvi propisi koji su regulisali bračnu zajednicu bili su sadržani već u *Zakonopravilu Svetog Save* (*Krmčija, Nomokanon*) – prvoj zbirci pravnih propisa na srpskom narodnom jeziku iz 1219. godine. Uprkos tome, hrišćanska forma braka nije brzo zaživela u srednjovekovnom društvu. Čak i za vreme vladavine cara Dušana, više od dva veka po uvođenju crkvenog obreda sklapanja braka, mnogi su i dalje stupali u brak po običajnom pravu, bez venčanja u crkvi. Zato su se u *Dušanovom zakoniku*, odmah posle prve odredbe, koja je bila posvećena očuvanju hrišćanske vere, našle i odredbe o sklapanju braka. Drugom i trećom odredbom *Zakonika* uvedena je obaveza traženja crkvenog blagoslova za stupanje u brak, kao i dužnost crkvenog venčanja: „I ni jedina svadba da se ne učini bez venčanja; ako li se učini bez blagoslovenija i uprošenija crkve, takvi da se razluče.“ Posle proglašenja *Dušanovog zakonika* u Srbiji je jedino legitimnim smatran crkveni brak.¹³

Mnogi bračni običaji u srednjovekovnoj Srbiji nisu bili u skladu s kanonskim propisima o braku. Naročito su bili rašireni otmica devojaka, samovoljan razvod i ponovni brakovi. Otmica devojke kao način stupanja u brak bila je u suprotnosti sa načelom slobodne volje budućih supružnika, koje je u hrišćanstvu neophodan preduslov za brak. Kako bi suzbila ovaj običaj, država je propisala stroge kazne za prestupnike. *Zakonopravilo* je za otmičare predviđalo smrtnu kaznu mačem, dok su njihovi pomagači kažnjavani batinaњem, šišanjem i odsecanjem nosa. U *Dušanovom zakoniku* kazna za otmičare zavisila je od staleške pripadnosti: ako bi oteo devojkę ili ženu iz svog staleža, krivac je kažњavan

¹³ Radoslav M. Grujić, *Matrimonialia srpskoga naroda u prošlosti*, Sarajevo 1909, 12. Stanoje Bojanin, *Zabave i svetkovine u srednjovekovnoj Srbiji od kraja XII do kraja XV veka*, Beograd 2005, 162–163.

odsecanjem obe ruke i nosa, dok je za otmicu pripadnice višeg staleža sledila najstroža kazna – smrt vešanjem.¹⁴

Država i crkva pokušavale su da suzbiju i običaje samovoljnog razvoda i stupanja u ponovne brakove. Za vreme vladavine Stefana Prvovenčanog uočeno je da „mnoge žene ostavljaju svoje muževe i odlaze svojim roditeljima, ili ma kome drugom; dok opet isto tako mnogi muževi teraju od sebe svoje zakonite žene i uzimaju druge.“¹⁵ Onima koji bi se drznuli da učine takvo nedelo zaprečeno je odlučanjem od crkve. Kanoni pravoslavne crkve dozvoljavali su razvod samo u nekoliko slučajeva, od kojih je dokazana preljuba bila najzastupljenija u praksi. Kako bi se broj razvoda i iz takvih, kanonski opravdanih razloga smanjio, preljuba je proglašena krivičnim delom, a *Dušanov zakonik* je prestupnicima zapretio odsecanjem ruku i nosa.¹⁶

I dok su od svojih podanika tražili da se pridržavaju kanonskih pravila, sami vladaoци ih često nisu poštovali. U sopstvenim bračnim prilikama, više su se vodili političkim i ličnim interesima nego crkvenim propisima, pa su razvodi i ponovni brakovi bili uobičajena pojava na dvorovima Nemanjića.

Posle pada Srbije pod osmansku upravu, bračna jurisdikcija formalno-pravno nije menjana. Nadležnost nad bračnim pitanjima i dalje je imala pravoslavna crkva, a svaki sultan bi, po stupanju na presto, izdao naredbe kojima se zabranjuje

¹⁴ *Zakonopravilo Svetog Save. Prevod Sarajevskog prepisa*, Dobrunska Rijeka 2019, 335–336. *Zakonik Stefana Dušana, cara srpskog (1349. i 1354)*, izdao i objasnio Stojan Novaković, Beograd 1870, 49.

¹⁵ Navedeno u: Radoslav M. Grujić, *Bigamija i poligamija kod Srba*, Novi Sad 1909, 5.

¹⁶ Isti, *Matrimonialia*, 10.

mešanje državnih činovnika u crkvene poslove. Tako se u beratu sultana Mahmuda, izdanom 1730. pečkom patrijarhu Arseniju IV Šakabenti, naglašava:

„Ako se desi da koga patrijarhova podanika žena ostavi, ili kakav njegov čovek otera od sebe ženu svoju, ili se želi oženiti, ne sme se u to niko mešati, jer je to čisto stvar patrijarhova i dotičnih mitropolita i vladika.“¹⁷

Iako je crkva zadržala dotadašnja ovlašćenja, njeno učešće u narodnom životu oslabilo je zbog ratova i čestih raseljavanja stanovništva. U odsustvu nadležnih crkvenih vlasti, bračna pitanja su neretko rešavali lokalni sveštenici i seoske zajednice, koji su više vodili računa o praktičnim potrebama naroda nego što su se držali strogih kanonskih pravila. Na primer, razvod braka zbog bolesti jednog od supružnika ili nemanja potomstva – razloga koje kanoni nisu priznavali, smatrao se opravdanim s narodnog stanovišta jer takvi brakovi nisu ispunjavali svoje praktične funkcije. Na praksu nezakonitih razvoda uticali su i Turci svojim primerom razvoda muslimanskih brakova, pa su mnogi pojedinci, pod pretnjom prelaska na islam, primoravali sveštenike da ih razvode i ponovo venčavaju.¹⁸

Po uspostavljanju austrijske vlasti u Srbiji (1719–1739), beogradski mitropolit Mojsije Petrović obavio je kanonsku vizitaciju i ustanovio da veliki broj brakova nije bio sklopljen u skladu sa crkvenim pravilima. Bilo je rasprostranjeno stupanje u četvrti, pa i peti brak, kao i stupanje u brak otmičom, a rašireni su bili i običaji poput „kupovine“ devojaka, dobegavanja devojaka kao i prekomerno trajanje svadbenih

¹⁷ Slične odredbe nalaze se i u beratu iz 1776. Mustafe III i Mahmuda II iz 1813, Radoslav M. Grujić, *Bigamija*, 6; Josif V. Stojanović, *Crkveni sud u prvih hrišćana i Srba*, Beograd 1894, 80–83.

¹⁸ Isti, *Bigamija*, 10–12, 27. Vidi i: isti, *Bračni neredi iz prve polovine 18. veka*, Glasnik Istorijaskog Društva Novog Sada, sv. 1/16 (1928), 122–124.

veselja.¹⁹ Uprkos naporima crkve da ove bračne običaje iskoreni, oni su opstajali kod pravoslavnog stanovništva i u Osmanskom i u Habzburškom carstvu. O neuređenosti bračnih prilika u to vreme svedoči i okružnica karlovačkog mitropolita Jovana Georgijevića iz 1772. godine, u kojoj su navedene neke od najraširenijih bračnih zloupotreba:

„Silno se je udomio u narodu našem greh preljubočinstva, dvoženstva i mnogoženstva, te muževi napuštaju svoje žive zakonite žene i uzimaju druge, a žene opet ostavljaju zakonite muževe svoje i udaju se za druge.“²⁰

Iako je bračnu jurisdikciju nad srpskim stanovništvom u Habzburškoj monarhiji imala pravoslavna crkva, državne vlasti su se ponekad uplitale u njene nadležnosti, posebno tamo gde su se kanoni pravoslavne i katoličke crkve razlikovali. Tako je početkom 18. veka pravoslavnim vernicima nametano pravilo neraskidivosti bračne veze, čak i u slučajevima u kojima je razvod po pravoslavnim kanonima bio dozvoljen. Takvi razvodi su od strane državne vlasti proglašavani nezakonitim, a ponovni brakovi nazivani bigamijom i poligamijom.²¹

I pojedini običaji iz narodnog života, koje je država smatrala nazadnim, našli su se na udaru austrijskih vlasti. Tako je, na primer, 1729. objavljen proglas stanovništvu u Srbiji u kojem je istaknuto kako će ubuduće „najstrožije kažnjene biti i sve one žene koje se stide o vremenu svoga porođaja izvestiti svoje najbliže rođake i susetke, nego se kriju po šumama, džbunovima, i drugim skrivenim mestima, te tamo same, bez

¹⁹ U jednom slučaju sklapanja nezakonitog braka, vladika je dobio pedeset forinti i dva akova vina; u drugom, egzarh je dobio na poklon konja, a paroh koji je izvršio obred venčanja – šest forinti, Radoslav M. Grujić, *Bigamija*, 49, 55.

²⁰ Isti, *Bigamija*, 27–28, 49, 55; isti, *Matrimonialia*, 42–44. Videti i: Isidora Točanac, „Propisi mitropolita Mojsija Petrovića za sveštenike i parohijane“, *Istorijski časopis* XLVIII (2001), 147–164.

²¹ Radoslav M. Grujić, *Bigamija*, 12–31.

ičije pomoći ostavljene – rađaju decu, pa se zato i vrlo često događa da mnoga deca pri takvom rođenju propadnu. Isto tako biće krivi i muževi koji ne budu pazili na porod svoj i ne budu starali se da odviknu žene od toga divljeg običaja.²²

Štetni običaji i bračne zloupotrebe nisu se, međutim, mogli lako iskoreniti. Napori u tom pravcu, započeti još u srednjem veku, dobiće novi zamah u 19. stoleću, u novim političkim okolnostima i državnim okvirima.

²² Isti, *Matrimonialia*, 47.